

Lent Calcutta, fönt New York

– Csepli György arról, miért tűntek el a kérdőjelek a Nyugattal szemben, az értelmiség válaszutjáról és mindennapi megaláztatásainkról -

Javorniczky István interjúja

Elmondom először is az olvasónak azt, amit találkozásunkkor elmondtam riportalanyomnak, Csepli György szociálpszichológusnak, hogy miért kerestem meg őt (majd szándékom szerint másokat), és mire keresek választ. Arra, miért tűntek el az értelmiségben a kérdőjelek a Nyugattal szemben, holott a hetvenes, nyolcvanas években a magyar értelmiség jó része kritikusan nézte a nyugati és a keleti világot is. Reménytelenül rossznak érezte a létező szocializmust, de komoly fenntartásai voltak a nyugati társadalmakkal szemben is. A rendszerváltás idején ezek az ellenérzések a Nyugattal szemben szinte egyik napról a másikra elfelejtődtek. Nem azt érzem gondnak, hogy a véleményünk megváltozott, hanem hogy úgy teszünk, mintha sose gondoltuk volna másképp. Mint amikor valaki éveken át szid, szapul egy nőt, azután egyszer csak feleségül veszi, s annyit se mond, hogy rájöttem: roppant értékes, kívánatos teremtes.

A remény képe volt

– A magam emlékei ezt az előfeltevést nem támasztják alá. A napokban újraolvastam Márai Sándornak a hatvanas, hetvenes években írt naplóját. Ez a fajta, konzervatív szempontból történő idealizálása a Nyugatnak, ami a Márai-naplók soraiból árad, amennyire vissza tudok emlékezni, az én idealizációm is volt. Én is úgy gondoltam, hogy Nyugaton szinte minden tökéletes. A hatvanas, hetvenes évek fordulóján, amikor még tartott az 1968-as párizsi diáklázadással emblematizálható, baloldali radikalizmus, egy baloldali értékrendszer szemszögéből markáns kritika fogalmazódott meg a Nyugattal mint kapitalista rendszerrel szemben. De annak arányában, ahogy a létező szocializmus egyre jobban erodálódott, egyre jobban vesztette el tartalékait – nem elsősorban anyagi, hanem ideológiai és főleg lélektani értelemben –, egyre nehezebbé vált e kritika fenntartása. A hetvenes évek közepétől erőteljes idealizációja ment végbe a nyugati jóléti államnak, a pluralista demokráciának és a piacgazdaságnak. 1983-ban és 89-ben értelmiségiek körében végeztem nemzettudat-vizsgálatot. Egyértelműen kiderült, hogy az értelmiség messzemenően favorizálja a nyugati országokat, ezen belül különösen a semleges államokat. A Nyugathoz való felzárkózás célját senki nem vonta kétségbe.

Magyar Nemzet: - Nem a jólét volt igazából vonzó a nyugati társadalmakban?

– Emlékezzünk vissza a közismert mondásra: mi vagyunk a legvidámabb barakk a szocialista lágerben. Lengyelországban sztrájkok vannak, Romániában zsarnokság, Csehszlovákia be van merevedve, az NDK rendőrállam, nem is beszélve a Szovjetunióról. Mi nem vagyunk olyanok, mint a kelet-európai országok, sőt, bizonyos szempontból nyugati ország is lehetnénk. Ez a hit elsősorban gazdasági okokból merítette az erejét. Ebben az összehasonlításban úgy tűnt fel, hogy Magyarországon a gulyáskommunizmus a jólét tekintetében kihozta a maximumot a szocialista rendszerből. Nyugati összevetésben ez a jólét nem tűnhetett magasnak, s ez paradox módon főleg azok körében szült elégedetlenséget, akik a Kádár-rendszer alatt a legjobb helyzetben voltak: az értelmiségnél. Amikor egy orvos nyugati kollégájával találkozott, megállapíthatta, hogy a tizedét keresi annak, amit az keres. Egy egyetemi tanár szorzói még rosszabbak voltak. De a Nyugaton két-háromszáz év alatt megvalósult pluralizmus szintén vonzó volt. A szabadság is ugyanolyan érték volt, mint a jólét. A harmadik döntő tényező pedig, ami végképp delegitimálta a lelkekben a szocializmust – jóval korábban, mint hogy megbukott volna –, hogy a Nyugat olyannak tűnt fel, mint amelynek fejlődési perspektívái vannak, halad egyik állapotból a másik felé. A Nyugat a remény képe volt, a nyolcvanas évek Magyarországa viszont egyre inkább a reménytelenséget sugallta.

Magyar Nemzet: - Az értelmiség jó része mégsem egészen abban az irányban képzelte a fejlődést. Sok minden nagyon tetszett neki benne, de averziói voltak, nem akart kapitalizmust. Más kérdés, hogy nem nagyon ismerte, hogyan is néz ki az a létező formájában. Nem véletlenül voltak népszerű olvasmányok a baloldali értelmiségiek, Gorz, Garaudy írásai, de felidézhetjük a Bibó István gondolatai iránti növekvő érdeklődést is, aki szintén vegyíteni gondolta a két eszmerendszer értékeit. A konzervatív nyugati gondolatvilág jószerivel ismeretlen és érdektelen maradt előttünk.

– A szocializmus teljes kifulladásával egy időben a nyugati társadalmat egyre inkább olyanként fogtuk fel, amelyben a szociális igazságosság és a gazdasági hatékonyság, plusz a társadalmi szabadság ötvöződik. A harmadik út kísértése jelen lehetett az értelmiség gondolkodásában, de emellett erősen élt az az elképzelés, hogy Magyarországnak ugyanolyannak kell lennie, mint amilyen Ausztria. Abszurd az a szembeállítás, hogy van a harmadik út, amely kombinálja a rózsaszirmokat mindkét rendszerből, miközben van egy zord kapitalizmus s egy zord szocializmus. Az a fajta kapitalizmus, amely a hetvenes években a Lajtától nyugatra szemmel láthatóan élt és virult, bizonyos értelemben maga volt a harmadik út. Amikor Wilhelm Röpke a harmincas években ezt a fogalmat kitalálta, akkor még volt jelentősége és értelme, mert még nem volt Keynes, nem volt jóléti állam. Miután a szociális igazságosság szempontja beépült a piaci mechanizmusok működésébe, ez az elképzelés elvesztette létjogosultságát. Számunkra persze nem, mert annak a kínjait éljük most át, miként lehet úgy létrehozni egy jóléti államot, hogy közben le kell bontani a meglévő jóléti intézményeket. Nehéz kérdés, hogy egy nem kifejlett piaci társadalmat át lehet-e vezetni egy szociáldemokrata típusú társadalomba anélkül, hogy azoknak a kínoknak és keserveknek az

útját megjáránk, amelyet a nyugati társadalmak megtettek.

Csehov népe

Magyar Nemzet: - Nem egyfajta megszépítés és amnézia működik sokak fejében?

– A szociálpszichológia ismert fogalma a kognitív diszsonanciaredukció, magyarul, hogy amikor valamit választunk, elkezdünk igazoló érveket keresni mellette, amit nem választottunk, az pedig leértékelődik. Evidens módon a rendszerváltást követően az értelmiség úgy élte meg, hogy választás történt, ilyenfajta idealizációi a kapitalizmus tekintetében be kellett következzenek. Ami más rétegeket illet, a rendszerváltás vagy rendszerváltozás – látható, hogy maga a megjelölés is bizonytalan – a magyar társadalmat nem a választás állapotában érte. Ezt gondolom az egyik legnagyobb katasztrófának. Így volt ez az összes megelőző történelmi trauma és fordulat esetében: Nietzsche kifejezésével élve a magyar társadalom ezeket az eseményeket szenvedő igeragozásban élte meg és nem a cselekvő igeragozás értelmében. Sokan átoperálhatják a rendszerváltozást egy hősi múlt, egy túlhangsúlyozott cselekvői szerep segítségével, mintha ezt mi magunk idéztük volna elő, de érzésem szerint ami Málta szigetén történt Gorbacsov és Bush között, annak sokkal nagyobb hatása volt az egész térségre, mint a leghősiesebb hazai szereplőknek. A többség szempontjából a rendszer úgy változott, ahogy az időjárás szokott. Mintha az ember úgy kapja a lányt az ágyába, hogy bemegy a szobájába, és egyszer csak ott látja. Ez a rendszer, amit kaptunk, nem úgy tűnik fel, mint amit az emberek elfogadnak magukénak. Az előző nem volt az övék, szuronyokon kapták, más kérdés, hogy a kényelmeit, a szocializmus lábvíznyugalmát előbb-utóbb megszokták, ez most nosztalgiaik forrása is lett. Az új rendszert megint csak nem tekintik magukénak, ám végül is egy rendszert nem kell hogy a magukénak tekintsünk. A nagyobb baj az, hogy semmit nem tekintenek magukénak, a saját sorsukat sem. Ezért a saját sorsukat sem választják, megint csak elszenvedik a változásokat. A sajnálatos tény az, hogy amiként le voltunk maradva a Lajtán túli társadalmaktól 1989 előtt, 89 után is ugyanolyan mértékben le vagyunk maradva.

Magyar Nemzet: - Az elit értelmiség sem kivétel ez alól a rezignált kívülállás alól?

– Az értelmiség erre a helyzetre kipusztulással fog reagálni. Akarva-akaratlan a társadalmi újraelosztás és tervgazdaság meglehetősen jó lehetőségei között nőtt fel, a tervszámok tartalmazták a könyvek kiadását, a kutatási összegeket, a kutatóintézetek fenntartását. Szerette vagy nem szerette valaki a szocializmust, de tagadhatatlan, hogy a kultúra, a tudomány, az értelmiség benne volt a prioritások sorában. Költők szavaitól rettegtek a pártközpontban, tudósok voltak büszkék arra a sorra, amit nem írtak le. Volt tehát az értelmiségnek egy szubjektív fontosságudata, s volt egy politikai-ideológiai értelemben vett elismerése is, plusz hatalmas létszáma, közalkalmazotti apanázsa. A hatodik évben az átváltozás utolérte ezt a nagy eltartott hadsereget, s ahogy felszámolta az Ózdi Kohászati Műveket, felszámolta Diósgyórt vagy a mamuttéeszeket, a szemünk előtt zajlik a nagy értelmiségi latifundiumok fölszámolása, benne az értelmiségi „rabszolgákkal”. Csak egy nagyon szűk csoportja marad meg, amelynek egyik része kolonizációs függőségbe kerül, úgy, ahogy Kolumbiában, Ecuadorban vagy Bokros Lajos kedvenc országában, Burundiban található. A másik része

veszi a kalapját és elmegy Nyugatra, ott konvertálja a tudását. Vagy vissza-visszajön és megpróbál segíteni, vagy örökre elfelejtkezik erről országról. Az értelmiségi szó nem adja vissza magyarul a korábbi igazi értelmét, az orosz intelligencia kifejezés fedi ezt pontosan. Ez Csehov népe. Ez a nép teljesen el fog tűnni, mint ahogy Nyugaton nem található.

A politika kiszorulása

Magyar Nemzet: - Megszűnik tehát ebben az értemben Nyugat és Kelet szembenállása?

– Ez a fajta polarizáció, hogy van Kelet és a Nyugat, van a fejlett kapitalizmus és vagyunk mi, bármennyire is az elmaradottságot, a kedvetlenséget, a reménytelenséget sugallja, alapvetően nem igaz. A hidegháború visszavonhatatlanul elmúlt, elmúltak az Európát politikailag, ideológiailag kettéválasztó határok, amelyek lehetővé tették ezt a hatást. A Nyugat már itt van a hatodik kerületben, és a Kelet is itt van. A fejlett és a fejletlen világ sokszor egy fejben, egy kerületben, egy lakóházban van együtt. Ha lemész az aluljáróba, ott Calcutta van, ha fölmész, és látod a nem tudom milyen Trade Centert, ott a huszonegyedik századot látod, mobiltelefonosok, brókerek közlekednek. Fönt New York, lent Calcutta. De magában New Yorkban sincs már csak New York, az egyik sarkon New York van, a másik sarkon Calcutta. A világ olyan sajátos kaleidoszkópszerű átváltozáson ment keresztül, amelynek következtében ezek a geográfiai megkülönböztetések értelmüket veszítették. A migráció és az elektronikus kommunikáció oly mértékben egymás mellé hozta a világ szegmenseit, hogy a különbségek nem szűntek meg, de egymás fölé tornyosultak. A döntő az, hogy mi magunk hova akarunk menni, a calcuttai részbe vagy a New York-i részbe.

Magyar Nemzet: - A véleményformáló értelmiség gondolkodásában nem volt igazán törés, hanem folyamatosan jutott oda, amit most gondol a világról?

– Ez tény, erre szociológiai vizsgálatok vannak. Az igazi törés ezekben a hetekben zajlik le, ekkor kell rádöbennie mindenkinek, aki korábban Csehov és Kosztolányi hangjait hallotta, hogy kész, a szférák elnémultak.

Magyar Nemzet: - Ez pánikot, beletörődést vagy ellenszegülést vált ki?

– Kinél mit. Általános jelenség a politika kiszorulása. Ma már a józan ember nem gondolja, hogy a politikától bármi is függ. Nincs szuverén nemzeti politika a mai korban, az igazi döntéseket, mint annak idején Máltán, messze a határainkon túl hozzák. A politikával kapcsolatos illúzióknak végük. A legkülönbözőbb értelmiségi reagálásokat láthatjuk. Sokan levonták azt a következtetést, hogy semmi értelme ilyen, egyetemnek nevezett odvakban ücsörögni, inkább nyitnak egy boltot, vesznek egy gyárat, vagy nyelvtudásukat kamatoztatva multinacionális cégekhez szegődnek. A másik irány egy rokonszenves professzionalizálódás, amikor azt mondom, hogy nem olvasok többet Kosztolányit, nem olvasok, nota bene, Lengyel Lászlót, hanem szakirodalmat olvasok, és megpróbálok azon a területen a lehető legjobb módon működni. Ez kombinálódhat a harmadik stratégiával, a nemzetközi mezőbe kilépéssel. Természettudósok esetében ez nagyon könnyű, igaz, rangvesztéssel járhat, ha az eddigi egyetemi tanárnak esetleg laboránsként kell az Egyesült Államokban kezdeni, de ha tényleg tehetséges, előbb-utóbb megtalálja a helyét. A professzionalizálódás kombinált esete, ha

valaki az itthoni és a külföldi szakmai karriert összeköti. A negyedik eset az állagvédelem, amely értelmiségi szakszervezeti protestálásban nyilvánul meg. Ha valaki az Operaház hegedűse, van kétszáz hegedűs, de a Világbank jelentése szerint elég volna öt, akkor följelenti a Világbankot, s kivonul a Parlament elé. Ennek az állagvédelemnek a lényege nem a teljesítmény, nem a professzionalizálódás, hanem az ősiség. Említhetem a politika felé vezető utat, amelyet sok „menekült” értelmiségi jár. Nem szabad megfélemlenünk a „kikopásról” sem, amely jelenthet ivást, örületet, lesüllyedést, nyugdíjba menést.

Senki se hazudhasson messiást

Magyar Nemzet: - Sok tekintélyes értelmiségi is berzenkedik a nyugati minták szolgálai másolása ellen, s nem csupán a nem sokat produkálók.

– A Föld nem az Isten kalapja, s Magyarország nem bokréta rajta. Józan ember nem hiheti, még akkor sem, ha kiemelkedő értelmiséginek gondolja magát, hogy az említett tendenciák: a globalizáció, a világméretű elektronikus kommunikáció, a nemzeti szuverenitás bizonyos szempontból illuzórikussá válása, Hegyeshalom és Záhony között egyszerűen nem érvényesek. Az ózonlyuk tágul, s a hőmérséklet emelkedik – ez ellen lehet tüntetéseket szervezni, meg is lehet belőle élni, de ez hosszú távon, s a hosszú táv ez esetben néhány hónap, teljesen kilátástalan.

Magyar Nemzet: - Milyenfajta kritikának van akkor helye?

– Számon kellene kérni azokat az eszményeket, amelyeket a Nyugat-képet befolyásolták. Számon kell kérni a szabadságot, nem nagy Sz betűvel, nem hidak és terek nevéként, hanem az enyémet, az őt, a mi szabadságunkat. Azt, hogy egy rendőr indokolatlanul ne igazoltathasson, hogy megalapozatlan feltevések következtében ne lőhessen agyon. Vagy azt, hogy senki ne tudjon megélni és főleg nem reputációhoz jutni teljesítmény hiányában, s a teljesítménynek legyen olyan mérőrendszere, amely éppúgy érvényes a Kárpátok között, mint Minneapolisban vagy a Loire völgyében. A globalizációs változásból adódóan senki ne hazudhassa azt, hogy ő messiás. Kritika tárgyakként fenntartandó például a szociális igazságtalanságok szóvátétele. Egy legitim társadalomhoz hozzátartozik egy olyan szociális biztonság, amely egyfelől tartalmazza a hitet és a reményt, hogy teljesítménnyel lehet boldogulni, másfelől valamifajta védettséget ad azoknak, akik nem teljesítenek, hiszen nem lehet mindenki teljesítő. A futóversenyre nem nevezzük be a nyomorékokat, az értelmi fogyatékosokat nem fogjuk posztdoktori tanfolyamokra íratni, de azért nem a halál kell legyen a sorsuk. Magyarországon egy nyomorék nem tud sehova eljutni. Amerikában nincs olyan utcasarok, amelynek ne lenne rámpája, ahol kerekesszékekkel fel lehet hajtani. A mindennapi élet tele van olyan tövisekkel, amiket nem is értem, hogy bírják az emberek elviselni. A mindennapi megaláztatásaink bőven adnának módot a kritikára, de ezeket természetesnek vesszük. Azokat a kritikákat tartanám tehát fontosnak, amelyek megteszik a pusztaságot a között, ami a Lajtán túl és Lajtán innen van.

Tanult lehetetlenség

Magyar Nemzet: - Nem hasonlóan illuzórikusak ezek a számonkérések egy olyan világban,

amelyben egyszerre van jelen Calcutta és New York?

– Nem, mert a kritikák címzettje nem a miniszterelnök, nem a pártelnök, hanem mi, állampolgárok. Ha ezeket a kritikákat megfogadják, jobbá teszik a saját életüket. Nem kell ahhoz Horn Gyula, hogy a nyomorék rámpája az utcasarkon megszülessen. Nem kell ahhoz Fodor Gábor, hogy egy egyetemi tanár ne kapjon kevesebb fizetést, mint egy kukás. Szerintem az egész átváltozásnak az az értelme, hogy megnöveli az állampolgárnak a gazdasági, ideológiai és politikai cselekvési terét. Nem a szó absztrakt értelmében, hanem abban az értelemben, amit Hegel annak idején úgy jellemzett, hogy hol szorít a cipő, azt az tudja, aki hordja.

Magyar Nemzet: - A bökkenő csak az, amit a szenvedő módról mondott, vagyis hogy a társadalmat nem felkészült állapotban érte a rendszerváltás...

– Vannak szerencsés fordulatok és vannak balszerencsések. Ha a mohácsi csatavesztést követően beszélgetnénk, akkor nem mondanám ezeket. De a 89-es szerencsés fordulat volt. Abból, hogy nem mi okoztuk, nem az következik, hogy továbbra is tunya módon várjuk, amíg a sült galamb a szánkba repül. A hatodik év után már felébredhetnénk, hogy sokkal, de sokkal több múlik mindenkin, még a legutolsó nyugdíjason is, mint ahogy azt általában hisszük. De ha eluralkodik ez a tanult tehetetlenség, amely folyománya az elmúlt négy meg az azt megelőző nem tudom hány évtizednek, akkor holtbiztosan nem tudunk mit kezdeni ezzel a szerencsével, és végül is átokká fog fordulni. Ez volna az igazi tragédia. Volt egy történelmi szerencsénk ebben a században, ez a fordulat, ha ezt hagyjuk elpuskázni, akkor tényleg marad a balsors és a bű.

A nemzeti ideológia újraéledése

A közép- és kelet-európai térséget domináló keleti nagyhatalom erejének megroppanása az 1945 és 1989 között kiépült államszocialista rendszerek hirtelen összeomlását idézte elő... Az új viszonyok minden egyes önállóvá vált államot arra késztettek, hogy létüket polgáraik, valamint a nemzetközi közösség előtt igazolják. A korábban kényszerűen követett szocialista nemzetköziség ideológiája alkalmazhatatlanná vált. A nyugati integrációs tapasztalatok hiányában ismeretlenek voltak azok az értékek, attitűdök és viselkedési formák, amelyek lehetővé tették volna egy olyan program kidolgozását, illetve társadalmi elfogadtatását, amely az egyes nemzetállamok közötti együttélés nyílt kommunikáción és kölcsönösen előnyös együttműködésen alapuló megoldásait ideológiává emeli.

A legitimációs tartalékok kiürülése vagy hiánya folytán a valódi belső és külső elismerésükért küzdő kis közép- és kelet-európai államoknak abból kellett „meríteniük”, ami rendelkezésükre állt. Ez a térségben a nemzeti ideológia volt, amely egyébként európai összehasonlításban megkésetten jelentkezett errefelé. A program előnye, hogy még nem járathatták le, hiszen 1945 után a régió valamennyi országában hivatalosan az internacionalizmus doktrínái számítottak elfogadottnak... A nemzeti ideológia „hátránya” azonban, hogy középpontjában a kollektív jogok, a történelemben, a kultúrában és a mentalitásban fellelni vélt nemzeti ismérvek keresése áll...

A nemzeti ideológia újraélesztésének azonban nem volt alternatívája. A nyugat-európai országok közössége csekély hajlandóságot mutat az önállósult kis államok integrálására, amelyek ráadásul irtózatos gazdasági gondokkal küszködnek. A nemzeti össztermék minden országban lényeges mértékben csökkent, a bürokratikus irányított gazdasági struktúrák megszűntek. Mindenütt megnöttek a társadalmi egyenlőtlenségek, esett az életszínvonal, és megindult a harc a létesülő kapitalista viszonyok leendő haszonélvezői és kárvallottjai között.

Az ideológiai vákuum által kiváltott nemzeti legitimációs igény Magyarországon 1990-ben olyan kormányt juttatott hatalomra, amely messzemenően arra törekedett, hogy a korábbi államszocialista rendszer nemzeti identitást sértő vonásait kiküszöbölje, miközben teret biztosított a politikai pluralizmus, a piacgazdaság és a civil társadalom nyugati mintáinak kibontakozása számára is. Az új magyar kormány elszántan törekedett a nemzeti ideológia rehabilitálására, miközben kevésbé volt határozott a politikai és gazdasági modernizációs feladatok megoldásában.

Az 1994-es választások a konzervatív pártok bukását hozták, és egy baloldali-liberális kormány került hatalomra. A nemzeti ideológia által inspirált politikai törekvések a térség több, más országában is kudarcra végződtek. Máshol azonban határozott összefonódás figyelhető meg az államszocialista korszakból örökölt bürokratikus intézmények és az általuk felfedezett, kihasznált nemzeti ideológia között, melynek következménye agresszív nemzeti szocialista ideológiai és politikai szerkezet kiépülése lett.

(Részlet Csepeli Györgynek – Závecz Tiborral közösen – a tizenévesek európai kötődéséről írt tanulmányából)